कर्मकाण्डसंस्कारविज्ञानम्

प्रधानसम्पादकः
प्रो. अर्कनाथचौधरी

सम्पादकः
डॉ. शत्रुघ्नपाणिग्राही

सहसम्पादकः
डॉ. अश्विन का. राजगोरः

Scanned by CamScanner

कर्मकाण्डसंस्कारविज्ञानम्

(महर्षिसान्दीपनिराष्ट्रियवेदविद्याप्रतिष्ठानम्, श्रीसोमनाथसंस्कृतियुनिवर्सिटी, तथा सन्तश्री सन्ध्यागिरिबापुसंस्कृतवेदविद्यालयः, इत्येषां संयुक्ततत्त्वावधाने समायोजिता त्रिदिवसीया अखिलभारतीयवेदसङ्गोष्ठ्यां प्रस्तुतशोधपत्राणां संग्रहः)

आयोजकसंस्थाः

महर्षिसान्दीपनिराष्ट्रियवेदविद्याप्रतिष्ठानम्,
श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी, वेरावलम्
सन्तश्री सन्ध्यागिरिबापुसंस्कृतविद्यालयः

संरक्षकाः

पू. सन्तश्रीभगवद्गिरी बापु
प्रो. अर्कनाथचौधरी
प्रो. विरूपाक्षजडिपालः

प्रकाशकः

डॉ. महेन्द्रकुमार अं. दवे
कुलसचिवः
श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी
राजेन्द्रभुवन रोड, वेरावलम्–३६२ २६६.

ISBN : 978-93-83097-23-4

प्रतिलिपयः – ५००
प्रकाशनवर्ष–२०१७
प्राप्तिस्थानम् – सन्तश्री सन्ध्यागिरिबापुसंस्कृतवेदविद्यालयः,
सामख्याली, कच्छ, गुजरातम् तथा
श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी, राजेन्द्रभुवन रोड, वेरावलम्–३६२ २६६.

मुद्रणम्ः

जलाराम ग्राफीक्स एेन्ड ओफसेट
परमहंस अेपार्टमेन्ट के पास, होटल कावेरी के पीछे,
अेस टी रोड, वेरावल - ३६२ २६६.
फोन : (०२८७६) २२१८६१

डॉ. शत्रुघ्नपाणिग्राही

गमनार्थकात् धातोः गोशब्दस्य निष्पत्तिर्भवति । सत्त्वगुणप्रधानानां धर्माणामनुष्ठानेन उत्तरोत्तरमुत्कृष्टप्राप्तिः तथा गतेरस्याः प्राप्तिरस्थानम् आत्मसाक्षात्कारश्च गोशब्देन सूच्यते । ईश्वरस्य विग्रह इव एषामर्थानां सूचकतया गौः स्वीक्रियते । वैदिकवाङ्मये गावः ईश्वररूपाः इति प्रतिपादिताः वर्तन्ते । वयमपि तान् ईश्वरबुद्ध्या पूजयामः । अत्र धर्मप्रधानां गतिं तथा तस्य उत्कृष्टं फलं च गोशब्दः सूचयति । आचार्ययास्कः गोशब्दस्य बहवः अर्थाः कुर्वन्ति । गौरिति पृथिव्या नामधेयम् । यद् दूरङ्गता भवति । यच्चास्यां भूतानि गच्छन्ति । गातेर्वा गाङ्गतौ, इत्यस्य धातोः ओकारो नामकरः प्रत्ययः । गौरित्येतत् पशुनाम भवति एतस्मादेव धातुद्वयाद् गमेर्गातेर्वा । यथापि चर्म च श्लेष्मा च गोशब्देनोच्यत ।[1] ज्यापि गौरच्यते । आदित्योऽपि गौरुच्यते । सर्वेऽपि रश्मयो गाव उच्यन्ते ।[2] वेदेषु गोर्महिमा सर्वत्र दरीदृश्यते । अथर्ववेदस्य चतुर्थकाण्डस्य द्वाविंशतितमसूक्तं गोसूक्तम् व्रत नाम्ना ज्ञायते ।

सृष्टिरचनायां गोः योगदानम–

वेदः भवति यज्ञप्रधानः । यज्ञसम्पादनार्थमेव वेदस्याविर्भावः । यदा यज्ञे प्रदत्ताहुतिभिः अग्निशिखाः निर्मीयन्ते तदा घृतादिद्रव्यणि वायुरूपेण उपरि गच्छन्ति तदा तस्य सूक्ष्मकणाः तडित्शक्तियुक्ताः भवन्ति । अकाशे स्थितानां धूलिकणानां धूमकणानाञ्च संयोगेन या तडित्शक्तिः सञ्चिता भवति तेन मेघानां सृष्टिर्भवति । यस्मात् कारणात्सृष्टिप्रक्रिया प्रचलति । अतः विश्वस्य यत् मौलिकं तत्त्वं विद्यते येन अस्य विश्वस्य सृष्टिः स्थितिः विनाशश्च भवति तदेव यज्ञशब्देन आख्यायते । यज्ञकर्मणि देवानामावाहनं भवति । ते देवाः विश्वस्य पालने महत्वपूर्णभूमिकां निर्वहन्ति । ब्रह्माण्डस्योद्गमस्थलं यज्ञो वर्तते ।[3] यज्ञकर्मसम्पादनेन सम्पूर्णजगत् नियन्त्रितं भवति ।[4] सम्पूर्णजगतः सत्ता अस्मिन्यज्ञे निहिता, सृष्टेः अन्ते अयं यज्ञ एव अवशिष्यत इति ब्राह्मणवचनम् ।[5] वैज्ञानिकदृष्ट्या यज्ञकर्मणि अग्निना सह द्रव्याणां संयोगमेव सृष्टिरचनाकार्यमित्युच्यते । श्रूयते कात्यायनश्रौतसूत्रे यथा– **देवतोद्देश्येन द्रव्यत्यागो यागः** ।[6] अर्थात् देवान्नुदिश्य अग्नौ द्रव्यस्य संयोगः भवति चेत् यागः भवति । योगनाम एकेन सहापरस्य मिलनम् । यागोऽपि द्रव्यस्य तथा देवतायाः संयोगो भवति । यद्यपि यज्ञेषु देवतोद्देशेन हविषस्य त्यागः इत्येव यज्ञपदार्थो ज्ञेयः । अतएव सोमक्रयाय या सोमक्रयणी गौः, तस्या सोमक्रयार्थं नीयमानाया भूमौ यत्र सप्तमं पदं पतति तस्मिन्नेव स्थाने घृताहुतिर्दीयते । यथा– सप्तमे पदे जुहोति इति ।[7] अतः यागकर्मणि घृतस्य महत्त्वपूर्णं स्थानं विद्यते । यज्ञेन मेघाः निर्मीयन्ते, वृष्टिर्भवति ।[8] वायुमण्डले ओजननामकस्यावरणस्य निर्माणं प्राकृतिकी क्रिया वर्तते । ओजन इति आवरणं समतापमण्डले पृथ्वितः ३० किलोमीटर उपरि निवसति । इदं रक्षाकवचं भवति पृथिव्याः १ इदमावरणं सूर्यकिरणात् समागतेभ्यः Altr Violet किरणेभ्यः पृथिव्याः रक्षां करोति । परन्तु सम्प्रति शीतलभण्डाराणां वातानुकूलितयन्त्राणां प्रयोगेण च ओजनस्तरस्य ह्रासः भवति । अग्नौ घृताहुतिप्रदानेन एलोइक नामक अम्लस्योत्पत्तिर्जायते । एलोइक–अम्लम् ओजनस्तरस्य वृद्धिं करोति । वायुमण्डले आक्सीजन तथा कार्बन्–डाईआक्साइडवायोः सन्तुलनं घृताहुतिमाध्यमेन भविष्यतीति बहुविधपरीक्षणैः वैज्ञानिकाः साधितवन्तः । गवां घृतं सृष्टिरचनायां सृष्टिसंरक्षणे च महत्त्वपूर्णं स्थानं निर्वहति ।

अग्निहोत्रादियागेषु गौः–

शास्त्रेषु अग्निहोत्रशब्दः व्यापकत्वेन गृह्यते । शतपथब्राह्मणादिषु ग्रन्थेषु प्राजापत्यम्,[9] सूर्यः,[10] प्राणः,[11] गौः,[12] स्वर्यः,[13] रेतः,[14] इत्यादयशब्दाः अपि अग्निहोत्रवाचकाः भंवन्ति ।

Scanned by CamScanner

गौर्वा अग्निहोत्रम् तैत्तिरीयवचसा गौरेव अग्निहोत्रपदवाच्यत्वेनाभिधीयते । अतः गव्यं पञ्चप्रकारकं अग्निहोत्रे संस्कारकरणे प्रयुज्यते । पञ्चगव्यं नाम दुग्ध–दधि–घृत–गोमूत्र–गोमयानां समवायः । अग्निहोत्रकर्माणि आदौ वेदिसंस्काराय गोमूत्रगोमयलेपनमावश्यकम्, ततः घृतदधिपयोभिः आहुतयः प्रदीयन्ते अतः पञ्चगव्यानां यागेन सह समवायसम्बन्धः । गोमयलेपनेन वेदिशुद्धिः शुद्धौ च वेद्याम् आहुतयः, आहुतिभिः पर्यावरणशुद्धिः, तेन च रोगनिवृत्तिः पुनश्च विश्वकल्याणं सम्पद्यते ।

धर्मस्वरूपः गौः –

धर्मस्य वृषभरूपेण प्रतिपादनं भगवता मनुना स्वकीयमनुस्मृतौ कृतं वर्तते ।[15] पुराणशास्त्रेष्वपि भगवता व्यासदेवेन एतद् वचनम् अङ्गीकृतम् ।[16] न तु केवलं पुराणादि शास्त्रेषु वेदोक्तग्रन्थेष्वपि कल्पनेयं बहुत्र दृश्यते, यथा– ऋषभस्य रेतस्युपेन्द्र तव वीर्यं । इत्यत्र इन्द्रवीर्यं ऋषभवीर्यमेवेति उक्तम् । परमेश्वरस्य वाहनरूपेण प्रसिद्धः ऋषभो धर्मादन्यो न कश्चिद् भवति । ऋषभरूपधर्मं तत्पत्नीः गाः । गोभिः गोलोपकारो भवति । यज्ञानुष्ठानद्वारैव धर्मः फलप्रदो भवति ।[17] तस्माद्धर्मो वृषभरूपेण धर्मानुष्ठानं च गोरूपेण वर्ण्यते । धर्मस्यानुष्ठानम् इन्द्रेभ्यो जायते । गो शब्दस्यापरार्थः इन्द्रियोऽपि वर्तते । अतः इन्द्रियसंयमता अपि धर्मः कथ्यते । ईश्वरस्य अवस्थाभेदमात्रो धर्मः । धर्मेण अस्य विश्वस्य पालनं प्रतिष्ठां च भवति । धर्मानुष्ठानसदृशं किञ्चिद्वस्तु नास्त्यैव । सालग्रामशिला विष्णोर्लिङ्गं यद्वत्तद्वदेव गौः धर्मस्य लिङ्गम् अथवा विग्रहो भवति । यतः सनातनधर्मानुयायिभिः गावः ईश्वरविग्रहवत् पूज्यन्ते ।

अन्नरूपा गौः–

अश्वमेधयागप्रसङ्गे कस्य मात्रा न विद्यते इति प्रश्नः यदा आगच्छति तदा गोस्तु मात्रा न विद्यते[18] इति उत्तरं मिलति । किमर्थम् इत्युक्ते गवां घृतेन अग्नौ आहुति दीयते चेत् तर्हि तस्मात् एलोइकअम्लस्य निष्पत्तिर्जायते येन कारणात् ओजनस्तरस्य वृद्धिर्भवति, तस्मात् कारणात् घनीभवनप्रक्रिया सम्यक् रूपेण जायते । एतदर्थं गावः अस्माकम् अन्नरूपाः सन्ति । श्रूयते यथा–

अन्धस्थान्धो वो भक्षीय महस्थ महो वो भक्षीयोजस्थोर्जं वो भक्षीय रायस्पोषस्थ रायस्पोषं वो भक्षीय ।[19] अर्थात् हे गावः ! यूयमन्धस्थ अन्नरूपाः स्थ । क्षीराज्यादिरूपस्यान्नस्थजनकत्वादन्नत्वोपचारः । अतो भवत्प्रसादाद्वो युष्मात्संबन्धि अन्धः क्षीराज्यादिरूपमन्नमहं भक्षीय । तथा यूयं महस्थ पूज्यरूपाः स्थ । अतः युस्माकं पूज्यानां प्रसादादहमपि पूज्यत्वं सेवेय । गौनै पदा स्प्रष्टव्ये त्यादिस्मृतेर्गवां पूज्यत्वप्रसिद्धिः । अत्र महः शब्देन दश वीर्याण्युच्यन्ते । तानि यथा– **गौवैं प्रतिधुक् तस्यै शृतं तस्यै शरः तस्यै दधि तस्यै रधिरसः तस्याः** आतञ्चनं **(दधिपिण्डः) तस्यै नवनीतं तस्यै घृतं तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनम् इति श्रुत्युक्तानि** ।[20] गोक्षीरादेर्बलहेतुत्वात् बलरूपाः स्थः ।। वैश्या हि क्षीराज्यादिक्रयेन धनं पुष्यन्ति अतो धनपुष्टिरूपाः स्थः ।

प्रसिद्धपशुयागेषु गोमेधस्वरूपस्य वर्णनम्–

वैदिकवाङ्मये गोमेध–पुरुषमेध–अश्वमेध– अविमेघ– अजामेधाख्याः पञ्चपशुयागाः वर्णिताः । अत्र मनसि प्रश्नः आगच्छति किं गोमेधादिषु निर्दिष्टाः पशवः प्राणिविशेषा एवाभिप्रेता उतैते सृष्टियज्ञे वर्तमानानां केषांचिद् आधिदैविकपदार्थानां प्रतिनिधिभूताः ? अपि च गोमेधादिषु द्रव्ययज्ञेषु गवादीनां वधोऽभिप्रेतः न वा इति जिज्ञासायाम् अथर्ववेदे गवाश्वपुरुषा न केवलमहिंस्या एवोक्ता अपितु यस्तेषां वधकस्तस्य वधोऽप्यादिष्टः । श्रूयते यथा –

Scanned by CamScanner

यदि नो गां हंसि यद्यश्वं यदि वा पूरुषम् ।

तं त्वा सीसेन विध्यामो यथा नोऽसो अवीरहा ॥[21]

शुक्लयजुषस्त्रयोदशाध्यायेऽपि पुरुष–अश्व+–गो–अविरूपाणां पशूनां हिंसा निषिद्धा वर्तते ।[22] यज्ञकर्मणि या हिंसा सा हिंसा न भवतीति वचनमपि कलियुगे ग्राह्या न भवति । यतोहि पराशरस्मृतौ लिखितं वर्तते–

अश्वालम्भं गवालम्भं संन्यासं पलपैत्रिकम् ।

देवराच्च सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥[23]

परन्तु सम्पूर्णवाङ्मये कुत्रापि गोमेधसंज्ञकस्य कर्मणः वर्णनं न दृश्यते । ऐतरेयब्राह्मणे[24] गवामयनसत्रस्य विधानं वर्तते, परन्तु तत्र गोपशोरालभनस्य विधानं नास्ति । अत्र गावो शब्देन आदित्याः निर्दिष्टाः ।[25] अयनं नाम तस्या गतेर्वाचकम् । आदित्यानां अतिरेव गवामयनम् । तथापि श्रौत्रसूत्रादिषु यत्र क्वचिदपि गवालम्भनं विहितं तत्र प्रायेण सर्वत्रैव गोः स्थाने आमिक्षया पयस्यया घृतेन[26] वा तत्कर्कसमापनमुक्तम् ।

गोः लोकोपकारकत्वम्–

गव्यानां क्षीरदधिघृतादीनां मनुष्यजीवनेऽस्ति महत्त्वपूर्णं योगदानम् । क्षीरादयो पदार्थाः रुचिकराः भवन्ति । श्राद्ध–यज्ञादिक्रियासु घृतादयः महत्त्वपूर्णस्थानं निर्वहन्ति । गोमयस्य हि कृषिपोषकरूपेण शुष्कस्य तस्य इन्धनरूपेण च उपयोगोऽस्ति । ओषधिसंस्कृतस्य गोमूत्रस्यापि उपयोगिता वर्तते । पञ्चगव्यं पापनाशकमिति सनातनधर्मानुयायिनां विश्वासः । मृतानामपि तासां चर्मास्थिविषाणादीनि तथा विशिष्य गोरोचनञ्च बहुधा उपकारकाण्येव । अतः यज्ञकर्माणि सनातनधर्मानुयायिभिः गावः ईश्वरसमानं पूज्यन्ते ।[27]

अतः निष्कर्षरूपेण वक्तुमिच्छामि यत् वैदिकसाहित्ये गोः स्थानं महत्त्वपूर्णं वर्तते । गावः अस्माकं भारतीयानां कृते देवरूपाः सन्तिः । अतः महाभारते उक्तं वर्तते –

गावो ममाग्रतो नित्यं गावः पृष्ठत एव च ।

गावो मे सर्वतश्चैव गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥[28] इति शम् ॥

संदर्भसूचि :–

१. गोभिः सन्नद्धो असि वीलयस्व – ऋग्वेदः – ६/४७/२६

२. निरुक्तम् – २/२

३. यज्ञः बभूव भुवनस्य गर्भः । तैत्तरीयब्राह्मणम् – २/४/७//५

४. यज्ञो वै विश्वरूपाणि यज्ञनेवैतेन सम्भरति । जै. ब्रा. १/७४

५. यज्ञ एव अन्ततः प्रतितिष्ठति । तैत्तरीयब्राह्मणम् १/८/१/२

६. कात्यायनश्रौतसूत्रम् – १/२

७. तै. सं. – ६/१/८/१

८. ऋग्वेद: १/१६४/५१

९. प्राजापत्यमग्निहोत्रम् – शत. ब्राह्मणम्– २/३//१/१

१०. सूर्यो ह वा अग्निहोत्रम् – शत. ब्राह्मणम्–११/३/१/८

११. प्राण एवाग्निहोत्रम् – शत. ब्राह्मणम्–११/३/१/८

१२. गौर्वा अग्निहोत्रम् – तै. २/१/५/३

१३. स्वर्ग्यं वारेऽएतदग्निहोत्रम् – शत. ब्राह्मणम् – १२/४/२/७

१४. रैतो वा एतद्वजिनमाहिताग्ने: यदग्निहोत्रम् – तैतरीयसंहिता

१५. वृषो हि भगवान् धर्म: – मनुस्मृति:– ८/१६

१६. वृषं मृणालधवलम्...... – श्रीमद्भागवत – १/१७/२

१७. यागादिरेव धर्म: – मिमांसादर्शनम्

१८. शुक्लयजुर्वेद: – २३/४८

१९. शुक्लयजुर्वेद: – ३/२०

२०. शतपथब्राह्मणम् – २/३/३/३

२१. अथर्ववेद: – १/१६/४

२२. गां मा हिंसीरदितिं विराजम् – यजुर्वेद: – १३/४३

२३. वेदार्थपारिजात – भाग–२, पृष्ठ – २०४६

२४. ऐतरेयब्राह्मणम् – ४/१७

२५. उताद: पुरुषे गवि – ऋग्वेद: – ६/५६/३

गवामयनेन यन्ति । गावो वा आदित्या: । – ऐतरेयब्राह्मणम्

गौरादित्यो भवति– गमयति रसान्, गच्छन्त्यन्तरिक्षे । – निरुक्तम् – २/४

२६. आप. श्रौत. –१३/२५/१०, अभायाभावे पयस्या – कात्या. श्रौत– १०/९/१६

२७. महाभारतम् – अनु.–२९/७७

२८. महाभारतम् – अनु.–८०/१

वेदवेदाङ्गसङ्कायाध्यक्ष:,

श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटीं, वेरावलम्, गुजरात

Scanned by CamScanner